

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ПОРІВНЯЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

У статті мова йде про визначення стратегії міжнародних соціологічних порівнянь. Розкриваються деякі аспекти історії та теорії міжнародних порівняльних досліджень. Розкриваються сучасні методологічні проблеми його використання.

Ключові слова: метод соціологічного дослідження, міжнародні порівняльні дослідження, культура, методологія порівняльного аналізу.

В статье речь идет об определении метода международного сравнения, как стратегии социологического исследования. Раскрываются некоторые аспекты теории и истории развития этого метода, а также современные методологические и методические проблемы его использования.

Ключевые слова: метод социологического исследования, международные сравнительные исследования, культура, методология сравнительного анализа.

In the article the question is about determination of method of international comparison, as strategy of sociological research. Some aspects of theory and history of development of this method, and also modern methodological and methodical problems of his use, open up.

Key words: method of sociological research, international comparative researches, culture, methodology of comparative analysis.

Постановка проблеми. Порівняльне вивчення культур складає невід'ємну частину соціологічного дослідження, оскільки воно намагається виробити деякі загально значущі положення. Хоча деякі соціологи й займають для цих питань позицію абсолютного релятивізму, більшість стверджує, що обґрунтоване знання інших культур, незважаючи на пов'язані з цим складні методологічні проблеми, в принципі є ключовою проблематикою в соціології. Тому актуальність у розробці методології та теорії таких досліджень ніколи не зникне.

У зв'язку з використанням порівняльної стратегії виникає завжди багато проблем методологічної обґрунтованості дослідження, надійності отриманої інформації, побудови гіпотез, проведення та аналізу даних. Мабуть, у кожному дослідженні виникає питання: чи діють закономірності в рамках однієї країни чи вони характерні й для інших держав, чи є надані дефініції загальними чи специфічними? Тому метою цієї статті є проілюструвати деякі методологічні проблеми використання методології міжнародних порівняльних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне порівняння нашою вважається на практиці на принципові труднощі: для фактичної інтеграції поведінки зображується більшість індивідів певного суспільства, а не все людство. Це означає, що в принципі людська поведінка повинна розумітися з окремих

суспільств. Цей факт пов'язаний з тим, що людська поведінка (на противагу поведінці тварин) завжди висловлює результат маніпуляції з суспільними уявленнями, що виражається в мові людей. У цьому сенсі Петер Хофштетер (1957) говорить про німецьку та американську самість. У цьому відношенні культура є не тільки певний рівень абстракції, а й перш за все соціальна реальність певного роду.

І це повинна культурна антропологія ще пояснювати. Ця наука займається аналізом окремих суспільств у плані взаємозв'язків між особистістю, культурою та суспільством, причому вона застосовує окремі теореми з соціології, соціальної психології та психоаналізу; потім вона перевіряє ці теореми на валідність. Один класичний приклад зображує Раш Бенедікт у роботі «Patterns of Culture» (1934). Застосування загальної теореми, як і користування психологічним тестом спонукається культурною антропологією; при цьому потрібне адекватне тлумачення інструментарію, яким користується дослідник у досліджуваній культурі. Так робилося в культурно антропологічному дослідженні. Наприклад, вживання тесту тематичної аперцепції. Але, потрібно зазначити, ціллю культурної антропології не є розробка загальних людських закономірностей.

З часів Еміля Дюркгейма з його відомими «Правилами соціологічного методу» (1895)

порівняльний метод «як єдиний, що відповідає соціології», якщо до нього відноситися з обачністю, є важливим інструментом в соціальних дослідженнях. Особливо характерним було для Дюркгейма те, що він дослідив зі всією ясністю та ретельністю відношення інтеркультурного порівняння до теорії. «Порівняльна соціологія не є особливою галуззю соціології, вона є самостійною соціологією з моменту, коли припинила бути чисто дескриптивною й намагається після цього давати собі ради щодо фактів» [3, с. 487].

З цією теоретичною орієнтацією порівняльний метод крокує вперед в цілому ряді особливостей, які відрізняють його від всіх інших методів, що панували до Дюркгейма. Перше, чим особливо відрізняється порівняльний метод, він не так сильно намагається зобразити єдині форми окремих соціальних явищ, як набагато більше він намагається зобразити типи, що повторюються, та їх варіації, щоб встановити каузальні відносини. По-друге, відрізняється він внаслідок того, що обминає всеохоплюючий синтез, який зображує універсальні культурного типу.

З Дюркгеймом розвивався метод інтеркультурного порівняння надзвичайно швидко. Так порівнювалися не тільки однакові інституції в різних суспільствах схожого типу, а й особливо бралися до уваги одночасне порівняння суспільств різного типу. При цьому на початку власної кар'єри він залишив займатися генетичним принципом, щоб проробити загальні структурні принципи на різних ступенях розвитку соціальних феноменів. Ці дослідження продовжив Марсель Мосс, який теж розглядав метод інтеркультурного порівняння [3, с. 502].

Внаслідок цього метод інтеркультурного порівняння надалі розвивався головним чином у руслі етнології та культурної антропології (Броніслав Маліновський, Річард Турнвальд), причому вони розвивали наявну критику певних видів соціології, які абсолютизували (свідомо чи несвідомо) точку зору аналітиків та приписували однакові мотиви при поясненні соціальних явищ різних культур. Останнє робилося примітним у найнесподіваніші моменти, коли робили висновок з цього, що, якщо дитина називає різних чоловіків батьком, то вони всі повинні бути у фізіологічному сенсі його батьками, як це було б у випадку панування певних уявлень.

З особливою віртуозністю методом інтеркультурного порівняння користувалася Маргарет Мід, щоб проаналізувати певні сторони сучасної американської культури в контрасті з рядом відібраних культур з півдня. Вона особливо сконцентрувала свою увагу на проблемах підро-стаючої молоді, пубертету та статевого життя, щоб користуватися в кінці кінців методом інтеркультурного порівняння для аналізу культурних позицій чоловіків та жінок в сучасному індустріальному суспільстві [7, с. 829].

Головною проблемою, як вважають західні соціологи, стає при цьому визначення «єдностей», які потрібні як основа для порівняння. Специфічні

теорії відходять на задній план, оскільки як цей метод намагається надати поглиблене розуміння точки зору. Важливою теоретичною передумовою є повне розуміння, що більшість соціальних способів поведінки детермінуються не інстинктами, а комплексом культурних уявлень, які впливають на загальний лад. [6, с. 13] В іншому ці культурні комплекси відрізняються в різних суспільствах; отже перший наслідок цієї обставини є антропологічна відносність соціальних відносин. Так залишається дуже важливим подолання упереджень, які пов'язуються з приналежністю до індустріальних суспільств, що пізнали модифікацію відчуття етноцентризму. Якщо дилетант говорить, що всі суспільства відхиляють інцест, в той час коли він робить цей умовивід тільки з однієї «своєї» культури, то критичний спостерігач може сказати по цій справі, що всі відомі нам досі суспільства знають певні власні методи урегулювання інцесту. Інцест може розумітися не тільки в нашому загально-відомому сенсі як статтеві відносини між братом та сестрою чи батьками та дітьми, він може набувати й інших значень, які підпадають під умови приналежності до одного клану, але практично непомітною є фактична ступінь кровної спорідненості, яка між ними стоїть [2, с. 80].

Необхідність пояснення відмінностей виникає тоді, коли досліджувані явища стають менш чіткими і більш важкими для сприйняття. Суть тут у тому, що якщо схожі результати варто пояснювати, виходячи з того спільного, що існує між країнами, ті дані, що неузгоджуються, варто пояснювати з позицій того, у чому країни – чи їх дослідження – відрізняються один від одного. Це, на жаль, не дає ключа до розуміння того, які саме з багатьох відмінностей між країнами лежать в основі розходжень в отриманих результатах.

Найбільш швидкий розвиток інтеркультурного порівняння йде у напрямку звільнення від присутньої, наявної в науці точки зору, цим посилюється теоретична орієнтація та збільшується кількість форм порівняння. Теоретичний напрямок бере свій початок зі сфери свідомості по той бік порівняльного методу. Звісно, що ми можемо описувати різні мовні структури при посередництві якої-небудь однієї мови, але це є перш за все тільки крайньою, тимчасовою мірою. В основі стає у потребі адекватний теоретичний фундамент однієї мови в лінгвістиці, яка з іншого боку є метамовою. Власне порівняння між окремою культурною системою та іншими зникає та замінюється системою понять, всередині якої певні явища впорядковуються певною понятійною структурою. Вже у Дюркгейма це зрозуміло, що це може відбуватися не в універсально історичній систематиці, яка є неможливою в кожному випадку. Також і Макс Вебер у цьому сенсі досліджував китайську, індійську, іудейську та протестантську релігійні етики, що прискорювали розвиток раціональної економічної структури. Цей загально теоретичний інтерес був розвинутий у загальну теорію співвідношення між релігійними уявленнями та структурою влади, яка зосереджу-

ється в різних підгрупах (кастах, класах) одного суспільства.

У той час як Макс Вебер негативно висловлювався у відношенні кількісного аналізу цього співвідношення, Джордж Мердок з допомогою Cross Cultural Survey (заснованому у 1937), пізніше Human Relations Area Files з Йельського університету, намагався побудувати загальну теорію сім'ї, сексуальних відносин на кількісному базисі. Правда він ухилився вже від принципу Human Relations Area Files, та поклав в основу своєї роботи не одну вибірку, а особливо досить довільно притягував інші матеріали, так що результати використання вказаних цифр та числових відношень є дуже сумнівними. Все-таки його зусилля залишаються визнаними, це поглиблює розуміння соціальної поведінки [1, с. 86].

Незалежно від цього важливо, що під впливом інтернаціональних утворень, таких як Організація Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО, прискорився розвиток інтеркультурного порівняння в плані міжнародних соціологічних досліджень. Проводилися порівняльні дослідження престижу професій та ознак соціальної мобільності в різних країнах, які керувалися International Sociological Association (ISA). Але схожі дослідження проводилися й по багатьох інших проблемах: порівнювалися економічний розвиток у різних культурах, політичні установки та владні відносини, положення жінки в суспільстві та інше. Було, що дослідник хоча і міг використовувати наявні дані та таблиці для підбиття підсумків, іноді він мусив задовільнитися результатами аналізу, що був зроблений іншими дослідниками. Але він не міг контролювати всі наявні дані, посилаючись на їх валідність, репрезентативність та ін. Доступність даних у більшому чи меншому ступені була обмежена. З цієї неприємної ситуації виокремилосся певне прагнення архівувати дані, одержані через опитування в один інтернаціональний базис, який дозволив би контролювати техніки збирання даних. Спроба потребувала кооперації національних відомств статистики, посилаючись на їх методи збирання, принципи класифікації. У той час надавалися надійні матеріали опитувань з різних країн, посилювалися конструктивні дискусії – це був перший крок, у користі якого неможливо сумніватися. International Social Science Council, що заснована ЮНЕСКО, з новою енергією взялася за вирішення проблеми. Розвиток нових комп'ютерів (наприклад IBM7090) дозволив зберігати серії даних та користуватися великими множинами змінних. Хоча водночас потрібно остерігатися змішувати технічну досконалість з поглибленням теоретичного пізнання. До цього потрібно вирішувати й складні методологічні проблеми, наприклад аналіз використовуваних в різних країнах класифікаційних схем. Але таке архівування є важливою основою для швидкого розвитку часових порівняльних досліджень.

Сам термін «порівняльне дослідження» в вітчизняній соціології має не одне значення. Але існує принаймні три визначення,

По-перше, порівняння чи зіставлення як процедуру дослідження можна віднести до загальнонаукових засобів отримання нового знання. В наш час має місце зростання значення порівняння як засобу аналізу у всіх суспільних науках, в тому числі і в соціології. До цього призводить посилене намагання йти далі у розумінні сутності соціальних явищ. Тут порівняння в якості процедури є аналогом експерименту як засобу виявлення причинних зв'язків.

Більш широке використання процедур порівняння зумовлено й зростанням практичного значення соціології в управлінні суспільним життям. Оскільки більшість емпіричних досліджень мають обмежений характер, а для ухвалення обгрунтованих управлінських рішень потрібно достатньо масштабне знання, то роль порівняння зростає і тут.

Другий смисловий контекст використання терміну «порівняльне дослідження» – розгляд його як загального знаменника засобів організації дослідження, в яких емпіричні дані збирають шляхом дослідження декількох контингентів чи одного й того ж контингенту декілька разів. Порівняння в якості процедури аналізу займає, безсумнівно, важливе місце при всіх варіантах багаторазового дослідження, а з останніх саме порівняльне дослідження найбільш розповсюджене.

Третє значення терміна «порівняльне дослідження» – це порівняння як стратегія побудови та організації дослідження. Тут можна говорити про багаторазове дослідження, де емпіричний матеріал збирається за допомогою обслідування в один і той же час декількох контингентів.

Розвиток методології порівняльного аналізу в нашій країні в останні часи відбувався за рахунок збільшення числа конкретних порівняльних соціологічних досліджень. Було видано ряд монографій з результатами крупних міжнародних емпіричних проектів, надбано значного емпіричного матеріалу для міжрегіональних та часових порівнянь у межах країни.

У той же час часові дослідження, незважаючи на те, що дані багатьох проведених досліджень вже стали старими, все ще були мало розповсюджені. Істотним стримуючим фактором поширення порівняльних досліджень є, у більшості випадків, втрата висхідних даних. Отже, створення в 1987 році Всесоюзного Банку соціологічних даних було важливим надбанням, що дозволило звести до мінімуму можливі втрати [4, с. 215]. Так створюється емпіричний базис для широких порівнянь, вторинного аналізу даних, що вже зібрані.

Інтерес до порівняльних міжнародних досліджень в чималому ступені пов'язаний зі зміною масової свідомості. Збільшення контактів в політичній, економічній, культурній та науковій сферах, посилення інтеграційних процесів між різними країнами призводить до того, що люди намагаються краще знати життя інших народів, ознайомитися з тенденціями, які характеризують суспільний розвиток інших держав. Найбільшу допомогу в цьому надають статистичні збірники, які видаються міжнародними

організаціями, в першу чергу ООН. Цінність даних, які публікуються в цих збірниках, полягає в тому, що вони стандартизовані й завдяки цьому порівнювані. Ось чому використання такої інформації дозволяє у випадку неспівпадіння говорити про наявність дійсних розбіжностей.

До числа найбільш розроблених відносяться показники, які дають можливість оцінити демографічну ситуацію в тій чи іншій країні. Разом із тим подібною інформації для аналізу недостатньо. Недоцільно при порівнянні обмежуватися й тими матеріалами, які випускаються національними видавництвами, оскільки завжди є певний ризик, що визначення та поняття, які тут зустрічаються, трактуються по-різному, відповідно, й висновки при зіставленні можуть бути невірними.

Оптимальний шлях уникнути такої помилки – міжнародне співробітництво вчених по тим проблемам, які являють загальний інтерес. Звісно, порівняльні міжнародні проекти зовсім не означають простого розширення досліджень, що проводяться в одній країні. Для отримання дійсно репрезентативних, зіставлюваних даних потрібна ретельна підготовка, створення спеціальних методів збору інформації, серйозна організаційна робота. З метою допомоги та зміцнення співпраці між науково-дослідними інститутами та вченими країн Східної та Західної Європи з 1963 року у Відні почав функціонувати Європейський центр з координації досліджень та документації у галузі суспільних наук, який був створений рішенням ЮНЕСКО.

Збільшення кількості конкретних соціологічних досліджень вимагає посилення уваги до розробки їх методології та методики, до проведення спеціалізованих методичних експериментів. Після проведення першого в нашій країні Всесоюзного симпозіуму по проблемам методології порівняльних досліджень у 1982 році ці питання практично не виносилися на обговорення. В той же час кількість публікацій та конференцій, що проводяться за

кордоном із проблематики методології порівняльних досліджень, постійно зростає. Прикладом може слугувати семінар, що регулярно організується Віденським центром у різних країнах; у Москві такий семінар був проведений у квітні 1987 року з теми «Інформаційні потреби, проблеми і можливості в порівняльних дослідженнях у галузі суспільних наук».

Тривалий час Україна не брала участі в міжнародних порівняльних моніторингових дослідженнях. Це заважало здійснювати обґрунтований порівняльний аналіз України в контексті глобалізаційних змін. Але на сьогодні Україна вже бере участь у таких масштабних проєктах як New Democracies Barometer та European Social Survey.

Висновки. Отже, що ж визначає важливість розробки проблем методології порівняльного аналізу в соціології? По-перше, порівняльні дослідження, являючи собою більш складну та глибоку форму наукового аналізу соціальних явищ та процесів, висуває цілий ряд нових, специфічних методологічних та методичних проблем. Практично ця специфіка накладає свій відбиток на всі елементи процесу дослідження – від концептуалізації предмету, що вивчається, до інтерпретації даних та обґрунтування наукового виводу в цілому. По-друге, досвід порівняльних досліджень більш точно означає коло проблем, рішення яких не надавалося особливого значення, чи просто ігнорувалися. Найбільш яскравим прикладом цього може слугувати проблема функціональної еквівалентності дослідницького інструментарію в різних культурно-мовних сферах. Ця тематика інтенсивно розроблялася в рамках міжнародних соціологічних досліджень, й багато методичних рішень може з успіхом використовуватися в звичайних внутрішніх дослідженнях. Часові, міжрегіональні порівняльні дослідження в багато разів збільшують вимоги до якості вибірки, дослідницького інструментарію в масових опитуваннях населення. Потрібна розробка нової логіки та нових моделей аналізу такого рода даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dieter Berstecher. Zur Theorie und Technik des internationalen Vergleichs. Stuttgart. – 1970. – 123 s.
2. Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny. Soziale Indikatoren im internationalen Vergleich. Frankfurt. – 1980. – 231 s.
3. Handbuch der Empirischen Sozialforschung. Herausgegeben von Rene König. Zwei Bände. Stuttgart. – 1972. – 649 s.
4. Karl-Dieter Opp. Methodologie der Sozialwissenschaften. München. – 1976. – 429 Seiten.
5. Johann-Ulrich Sandberger. Methodologische Probleme einer international vergleichenden Untersuchung zur Hochschulsozialisation. Konstanz – 1975. – 30 s.
6. Wolfgang Zapf. Konzepte und Forschungsansätze. Frankfurt. – 1974. – 293 s.
7. Wörterbuch der Soziologie. Herausgegeben von Dr. Wilhelm Bernsdorf. Stuttgart. – 1969. – 1316 s.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Олійник А. І., к. філос. н.

© Ковтуненко Е. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 18.10.2014 р.

КОВТУНЕНКО Елліанна Станіславівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Коло наукових інтересів: методологія і методи соціологічних досліджень.